

ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVI—XVIII ст.¹

У XVI ст. в Подільському воєводстві поступово відмирають очолювані старостами-державцями повіти. Механізм відмирання простежити, на жаль, неможливо. Можна лише умоглядно вказати на основну тенденцію в розвитку компетенцій старост-державців, котра була наслідком і разом із тим однією з вагомих причин того, що пов'язані з їхньою діяльністю повіти щезли: все більше ці компетенції зводились до домініальних, тобто все більше їх застосування звужувалось кордонами староств-держав; у результаті влада таких старост набула суто домініального характеру.

У політичному плані цю еволюцію зумовлювала небезуспішна боротьба в XVI ст. шляхти воєводства, як і всього Польського королівства, за збереження завойованих нею раніше й придбання нових прав, які забезпечували їй відповідне до амбіцій місце в житті краю, максимальну незалежність від державної адміністрації. Подільська шляхта все більше схилялась до визнання, як адміністративних авторитетів, тільки кам'янецьких гродського і земського судів, що діяли згідно з польським правом й відповідали її політичним інтересам. Тим самим підтримувались основи існування повітів як староств-держав.

Десь перед 1581 р. ці повіти відійшли в минуле, внаслідок чого Подільське воєводство стало являти з себе лише Кам'янецькі гродський і земський повіти — шляхетські судові округи, що територіально накладались один на один².

У 1581 р. відбувається помітна зміна в адміністративно-територіальній структурі воєводства: тодішній варшавський сейм прийняв, мабуть за наполяганням подільських послів, котрі брали участь у його роботі, постанову про утворення гродського суду (в тексті документа — „гроду“) в містечку Летичеві, з тим, що очолювати його доручалось генеральному подільському (кам'янецькому) старості³. Це означало поділ воєводства на два рівнозначних гродських повіти — Кам'янецький і Летичівський. У такому гродськоповітовому складі воєводство перебувало до кінця XVIII ст.

¹ Стаття завершує дослідження її автором повітового устрою території Подільського воєводства у другій половині XIV-XVIII ст. (див.: Крикун М. Г. Початки подільського повітового устрою // Проблеми української медієвістики. К., 1990. С. 33-52; Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1992. Вип. 1. С. 157-178). Про територію Подільського воєводства див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993. С. 6-47+ карта „Подільське воєводство в XV-XVIII ст.“

² Традиційно в Подільському воєводстві терміном повіт (powiat, districtus) ще тривалий час після 1581 р. позначали староства-держави (можливо, лише деякі з них); наприклад, Барське староство, за джерелами, — до 1622 р. (Архів Юго-Западної Росії (далі — АЮЗР). К., 1894. Ч. VIII. Т. 2. С. 320-321, 372; Грушевський М. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII в.). К., 1894. С. 113, 296).

³ Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 2. S. 208.

Сліди існування Летичівського гродського повіту знаходимо щонайраніше 1582 р.: на цей час припадає запис у кам'янецькій земській книзі, де йдеться про передачу одним шляхтичем іншому своїх дідичних володінь, розташованих, як сказано в документі, „в Летичівському повіті“ — в районі притоку Дністра — Калюса й Лядави⁴. Отже, маємо доказ фактично негайного виконання вказаної вище сеймової постанови. Летичівський гродський суд спочатку діяв у старому замку. В постанові варшавського сейму 1598 р. сказано про „новозбудований“ Летичівський замок, для ревізії якого тим же сеймом було призначено комісарів⁵; сюди, напевно, цей суд і перебазувався.

Мабуть, невдовзі після виникнення Летичівського повіту постало питання про розмежування його з Кам'янецьким повітом. Етапи постановки цього питання на „внутріподільському“ рівні залишаються невідомими — з огляду на відсутність будь-яких відповідних відомостей у джерелах, що дійшли до нас. Необхідність його вирішення диктувалась вимогами шляхти територіально чітко розділити прерогативи обох гродських судів, бо, згідно з практикою, поширеною в Польському королівстві, шляхта своїми земельними володіннями була пов'язана з судами територіально, що означало: її маєткова осілість у даному гродському повіті (це ж стосується й земського повіту) зумовлювала її ж підпорядкування юрисдикції суду того ж повіту; інакше кажучи, позови по кримінальних справах, вчинені щодо того чи іншого шляхтича, маєток якого розташований в даному повіті, могли розглядатися тільки в гродському суді цього повіту.

У 1601 р. питання про розмежування Летичівського і Кам'янецького повітів було поставлено на розгляд варшавського сейму, очевидно, за наполяганням подільських послів. Сейм ухвалив повіті розмежувати і для проведення цієї акції призначив комісію з подільських підкоморія, хорунжого та земських судді й писаря⁶. Але ця ухвала з якихось причин виявилась невиконаною. На варшавському сеймі 1611 р. довелося повернутись до того ж питання — „на прохання, — як зазначено в тодішній сеймовій постанові, — подільської шляхти, щоб юрисдикції обох гродів не перемішувались“. Від створеної на тому ж сеймі розмежувальної комісії у складі трьох осіб, серед яких бачимо подільського чашника, тербовельського войського, вимагалось зібратися в м. Зінькові і звідси доручену їй справу вчинити. З викладеними письмово результатами своєї діяльності комісія мала ознайомити найближчий подільський сеймик і, в разі схвалення їх ним, — передати в кам'янецькій і летичівській гроди, щоб останні керувались ними „у своїх юрисдикціях“⁷.

У травні 1612 р. розмежування обох повітів було проведено — із Зінькова особами, яких затвердив сейм 1611 р. Розмежувальний акт, складений комісарами, 1613 р. було подано двома з них у кам'янецький грод, де його вписали в поточну документацію. Найбільш ймовірно те, що заявлено було цей акт тоді ж і в летичівському гроді, але на сліди його натрапити нам не вдалося.

⁴ АЮЗР. Ч. VIII. Т. 2. С. 369.

⁵ Volumina legum. Т. 2. S. 268.

⁶ Ibid. S. 392.

⁷ Ibid. Т. 3. S. 15-16.

„Кам'янецький“ примірник акту відомий: з копії, знятої з нього і вписаної 1680 р. в книгу коронної метрики⁸, з виконаної 1680 р. копії зі щойно згаданої копії⁹, з запису в летичівську гродську книгу 1710 р.¹⁰, який, у свою чергу, здійснено з запису в кам'янецьку гродську книгу 1703 р., а цей запис — з витягу з кам'янецької гродської книги 1613 р.¹¹, яка навкі зникла десь у третій чверті XVII ст.

Результати розмежування 1612 р. розглянув і затвердив варшавський сейм 1613 р., вказавши, що розмежувальний документ має бути внесений в гродські і земську подільські книги¹². Саме згідно з цією сеймовою ухвалою в 1613 р. було здійснено запис цього документа в кам'янецьку і, як ми припускаємо, в летичівську гродські книги. Про те, що його було внесено в кам'янецьку земську книгу, відомостей немає. Зауважимо принагідно, що нема також згадок про те, що з розмежувальним актом 1612 р. було ознайомлено подільський сеймик.

Комісари в 1612 р., враховуючи, за їх словами, „обставини й розташування місць та близькість їх до котрого повіту“, летичівсько-кам'янецький кордон вказали так (в напрямі з півночі на південь): спочатку — на порівняно значній відстані по суходолу — від кордону Подільського і Волинського воєводств біля с. Пладків Меджибізької волості по західних межах цієї ж і Черноострівської волостей, далі на схід від м. Фульштина, між місечками Сутківцяти та Шаравкою в районі верхів'я притоки Дністра Ушиці, згодом по Ушиці вниз до місця, де на схід від цієї річки розташований королівський маєток із центром у с. Поросяткові, звідси по суходолу на схід (на південь від Поросяткова) до Калюса, по Калюсу до впадіння його в Дністер.

Перенісши цю інформацію на карту, неважко пересвідчитися, що кордон 1612 р. приблизно порівну проходить по суходолу і річках. Гадаємо, що він склався задовго до 1612 р. Щоб у цьому переконатись, достатньо зіставити межову лінію 1612 р. з виведеною нами для середини XVI ст. межовою лінією, по якій стикались тодішні Кам'янецький повіт і Барський та Летичівсько-Меджибізький повіти. Ці лінії більшою частиною своєї протяжності накладаються одна на одну, причому по Ушиці й Калюсу — порівняно ще в більшій мірі¹³. Перед 1612 р. напевно відбулося вирівнювання летичівсько-кам'янецького кордону. Якщо це було так, то слід визнати, що 1612 р. комісарам довелося, по суті, кордон, який склався, лише документально зафіксувати і внести в нього деякі корективи.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Metryka Koronna, ks. 213, s. 122-123. Див. також згадки про записи „кам'янецького“ примірника в книгу коронної метрики: Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 91 (Радзімінські), спр. 27/II, 3, с. 158; ф. 5 (Оссолінські), спр. 3268/I, т. 1, с. 76.

⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі — Bibl. Czart.), rkps 1376, s. 32-34.

¹⁰ АЮЗР. 1886. Ч. VII. Т. 1. С. 274-276.

¹¹ Про вписання акту 1612 р. в кам'янецьку гродську книгу див. згадку: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 146 (колекція А. Чоловського), спр. 100/III, с. 1264.

¹² Volumina legum. Т. 3. S. 86.

¹³ Крикун М. Г. Повітовий устрій... С. 171; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій... Карта „Подільське воєводство в XV-XVIII ст.“

Слід відзначити одну обставину: після 1581 р. і до 1612 р. частина Летичівського повіту в його кордонах, зазначених 1612 р., розташована на схід від Калюса і приналежна до 1581 р. до Барського повіту, могла юрисдикційно (можливо, що лише тимчасово) належати до кам'янецького гроду. Підставою для такого припущення є те, що в дарчій грамоті короля Владислава IV, виданій 1646 р. кам'янецькому підсудку Луці Казимиру Мясковському на територію колишнього с. Команова по притоці Дністра Немії (тут до 1646 р. виникло три нових села), зазначено, що дана територія раніше перебувала у Кам'янецькому повіті, а «після розмежування» (йшлося, безсумнівно, про розмежування 1612 р.) вона входить у Летичівський повіт¹⁴.

На основі зіставлення відомостей розмежувального акту 1612 р. з визначеними нами кордонами повітів XVI ст. (до 1581 р.)¹⁵ доходимо висновку, що після 1581 р. до подільських гродських повітів відійшли території таких колишніх повітів старост-державців: до Кам'янецького — Червоногородський, Кам'янецький (без невеличкої ділянки з с. Поросятковим) і Барський (двома своїми виступами на захід від Ушиці і Калюса), до Летичівського — Барський (без зазначених виступів), Летичівсько-Меджибізький і Хмільницький.

У XVIII ст. Кам'янецький гродський повіт часто і навіть, можливо, частіше йменували у джерелах „Кам'янецькою землею“¹⁶. Разом із тим треба підкреслити, що у джерелах того ж століття у складі Кам'янецького повіту-землі виділяли Червоногородський повіт, який займав міжріччя Стрипи й Збруча, тобто той терен, що його 1772 р. окупувала Австрія¹⁷. Цей терен не був повітом у тогочасному традиційному розумінні, на нього повністю поширювались юрисдикція кам'янецького гроду. До 1726 р. політична окремішність цієї території виявлялась лише в наявності земського урядника нижчого рангу — червоногородського войського. Найраніші відомі згадки про нього припадають на 1472 і 1523 pp.; від середини XVI ст. цього

¹⁴ АЮЗР. Ч. VIII. Т. 2. С. 81-82.

¹⁵ Крикун М. Г. Повітовий устрій... С. 171; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій... Карта „Подільське воеводство в XV-XVIII ст.“

¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Сапегі), спр. 44/45 Id, № 3613, арк. 5 (тарифа подимного податку Подільського воеводства 1710 р.); *Barącz S. Pamiętki Jazłowieckich*. Lwów, 1862. S. 139 (квит про сплату поголовного податку з Язловецького маєтку у 1713 р.); *Dodatek Tygodniowy przu „Gazecie Lwowskiej”*. 1855. № 42-43. S. 168-172 (привілей Станіслава Августа м. Язлівцю 1766 р.); АЮЗР. 1890. Ч. V. Т. 2. С. 228, 428, 545, 625 (реєстри поголовного податку з єврейського населення Подільського воеводства відповідно за 1775, 1784, 1787, 1789 pp.); AGAD. *Metryka Koronna, dział XVIII, № 10, s. 247* (тарифа генерального податку офіри 10-го гроша з приватношляхетських маєтків того ж воеводства від 1792 р.); див. також настанову виноську.

¹⁷ Список актових книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве (Оттиск из „Университетских известий“ за 1862-1864 гг.) / Сост. И. Каманин. С. 143 (згадки про тарифи подимного податку Подільського воеводства за 1720, 1721, 1725-1756 pp.); *Bibl. Czart., rkps 1077, s. 367* (тарифа подимного податку того ж воеводства за 1728 р.); АЮЗР. Ч. V. Т. 2. С. 111 (реєстр поголовного податку з єврейського населення того ж воеводства за 1765 р.).

уряду не було. Від 1616 р. він послідовно засвідчується джерелами¹⁸, у зв'язку з чим поняття „Червоногородський повіт“ існувало і в XVII ст.¹⁹ На гродненському сеймі 1726 р. тому ж повіту були надані титулярні земські уряди хорунжого, стольника, підчашого, підстоля, чашника, ловчого, мечника і скарбника²⁰, і цим більше було підкреслено специфіку означеної території. Королівські номінаційні привілеї на ці уряди були видані 1727 і 1729 рр.²¹

Наприкінці XVI — у середині XVIII ст., як і раніше (від 1434 р.), Подільське воєводство являло собою один земськосудовий шляхетський округ-повіт, оскільки кам'янецький земський суд продовжував бути єдиною у краї шляхетською інстанцією, котра розглядала позови в цивільних справах, які йшли зі всієї його території. 1641 р. в цю систему було внесено помітну корективу: йдучи назустріч вимогам подільських послів, тодішній варшавський сейм взяв до уваги труднощі явки на сесії (роки, termińi) кам'янецького земського суду, зв'язані з подоланням значних відстаней, і зобов'язав цей суд проводити свої виїзні сесії в Летичеві²². Кожну таку сесію сейм 1641 р. наказав починати першого четверга, який настав через три тижні після закінчення попередньої кам'янецької сесії того ж суду, у спеціально для цього відведеному приміщенні, котре мало бути й місцем зберігання документації, що її вели б під час летичівських сесій²³. Останні повинні були розглядати питання й справи, які за своїм змістом територіально стосувались летичівського гродського повіту. Кам'янецьким сесіям, зрозуміло, залишалась земська юрисдикція на терені Кам'янецького гродського повіту.

Сеймову постанову 1641 р. почали реалізовувати не пізніше 1642 р.: у матеріалах кам'янецьких земських книг за цей рік неодноразово зустрічається згадка про те, що та або інша справа відкладається до розгляду її на летичівській сесії²⁴. На жаль, нічого більше про ці сесії у XVII ст. ми сказати не можемо, хоч би тому, що їхня документація безслідно зникла, напевно, в період турецької окупації Подільського воєводства. Можна припустити, що якби не потрясіння, що спіткали це воєводство, як і всю Річ Посполиту, з середини XVII ст., то летичівські сесії десь у той час трансформувалися б у летичівський земський суд, тобто враховувати — призвели б до створення Летичівського земського повіту.

¹⁸ Urządnicy województwa podolskiego XV-XVIII wieku: Spisy / Opracował K. Przyboś. Kraków, 1994. S. 53-55.

¹⁹ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. ССХХVIII. С. 99.

²⁰ Volumina legum. 1860. Т. 6. S. 230.

²¹ Urządnicy województwa podolskiego... S. 45-52. Див. також: Крикун М. Земські уряди... С. 99.

²² Про це в сеймовій постанові 1641 р. сказано так: „у відповідності із вчиненим через ріку Ушицю розмежуванням воєводства з Летичівським повітом (z Latyczowem)“ (Volumina legum. 1859. Т. 4. S. 17). Тут, безперечно, малось на увазі розмежування двох подільських гродськосудових повітів 1612 р.

²³ Ibid.

²⁴ Крикун М. Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. 1985. №5. С. 50; Крикун М. Земські уряди... С. 97-98.

Слід відзначити, що у третій чверті XVII ст. території Летичівського повіту були надані ті ж самі вісім титулярних земських уряди²⁵, які 1726 р. одержав Червоногородський повіт (летичівського войськового зустрічаємо найпізніше від 1613 р.²⁶). Видається, що ця обставина поглиблювала уявлення подільської шляхти про адміністративно-судову окремішність цієї території, її прагнення до надання останній земськосудового статусу. Щоб реалізувати це прагнення, необхідно було домогтися запровадження тут ще земських урядів підкоморія, судді, підсудка та писаря.

Летичівські земськосудові сесії відновились у першій чверті XVIII ст. Доказом, щоправда, непрямим, їхньої діяльності у той час, як і пізніше, є ведення летичівських земських книг, які зберігались, до загибелі їх 1943 р., в Київському центральному історичному архіві давніх актів; найбільш рання з них датована 1721 р.²⁷ Не вдалося виявити будь-якої вказівки про те, що дані книги були результатом проведення саме летичівських сесій, але про це опосередковано свідчить постанова варшавського сейму 1766 р. про створення летичівського земського суду. Тут зазначено: до 1766 р. кам'янецьке земство (тобто кам'янецький земський суд) було єдиним у Подільському воеводстві²⁸.

Як і передбачено було щойно згаданою сеймовою постановою, летичівський земський суд почав діяти з 1767 р.: на цей рік припадають королівські номінації двох його членів — судді та писаря (підсудка номіновано було 1768 р.), як, до речі, і підкоморія²⁹.

Внаслідок виконання сеймової постанови 1766 р. Подільське воеводство почало складатися з двох земських судових повітів — Кам'янецького та Летичівського.

Потрібно зазначити, що поділ території Подільського воеводства на судові повіти не діяв у період окупації її Османською імперією (1672-1699): турки встановили тут адміністративно-територіальну систему, яка панувала в землях, що ними володіла Порта. Питанням про те, як виглядала ця система на відвоєваному Туреччиною Поділлі, вперше науково зацікавився З. Абрагамович³⁰, а докладно дослідив його Д. Колодзейчик³¹. Вказану територію турки йменували „Кам'янецькими ейялетом“ (ейялет-і-Каманіче). За проведеним турецькими урядниками переписом (дефтер муфасал) 1681-1682 рр., ейялет поділявся на чотири санджаки (ліви), кот-

²⁵ Urzędnicy województwa podolskiego ... S. 131, 134, 140, 143, 146, 150, 154.

²⁶ Ibid. S. 158-160.

²⁷ Список актовых книг... С. 125, 199-204.

²⁸ Volumina legum. T. 7. S. 212. Див. також: *Kutrzeba S.* Studia do historii sądownictwa w Polsce: VI. Geografia sądów ziemskich od XVI do XVIII wieku // Przegląd prawa i administracji. Rok XXVI. Rozprawy i zapiski literackie. Lwów, 1901. S. 836.

²⁹ Urzędnicy województwa podolskiego... S. 146, 149, 150, 154.

³⁰ *Abrahamowicz Z.* Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699): II. Die administrative Einteilung des vilayet-i-Kamanice. Die türkischen Militärlehen dasselbst (Ein Vorbericht) // Habsburgisch-osmanische Beziehungen. CIEP Colloque. Wien, 26-30. September 1982. S. 189.

³¹ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. Warszawa, 1994. S. 135 + mapa „Ejalet Kamieniecki“.

рі сукупно складалися з 19 нахій. Кам'янецький санджак включав такі нахії: Кам'янецьку, Хропотівську, Китайгородську, Жванську, Могилівську, Скальську, Сатанівську, Кривчевську, Язловецький санджак — нахії Язловецьку, Касперовецьку, Чортківську, Барський санджак — нахії Барську, Деражнянську, Зіньківську, Поповецьку, Меджибізький санджак — нахії Меджибізьку, Просоківську, Черноострівську, Новокосянтинівську. Слід підкреслити, що Чортківська нахія включала в себе й частину Тербовельського повіту Галицької землі Руського воєводства³²; приєднання цієї частини до окупованого турками Поділля було закріплено проведенням 1680 р. розмежуванням володінь Речі Посполитої та Османської імперії³³.

Території подільських санджаків і „дотурецьких“ гродських повітів співвідносяться так: Язловецький, більша частина Кам'янецького і порівняно невеликі частини Меджибізького та Барського санджаків накладаються на Кам'янецький повіт, решта Кам'янецького, Меджибізького і Барського санджаків — на Летичівський повіт.

Значні зміни в адміністративно-територіальному устрої Подільського воєводства, як і всієї тодішньої Речі Посполитої, сталися в 1789-1792 рр. — згідно з постановами чотирирічного сейму.

З матеріалів цього сейму щодо проблеми, яка нас цікавить, хронологічно найбільш раннім є прийнята в листопаді 1789 р. постанова про створення порядкових цивільно-військових комісій. Комісії, як правило, повітові, кожна у складі 19 осіб, мали обиратись на шляхетських сеймиках; членам комісій — комісарам надавалися повноваження на два роки, після чого слід було змінювати їх новими обранцями, з тим, однак, щоб із першого складу комісії шість осіб залишалось у ній на повторний строк, аби забезпечити наступність у її діяльності. У грудні 1789 р. сейм затвердив список порядкових комісій. Подільське воєводство в тодішніх його кордонах таких комісій мало дві — для Кам'янецької землі-повіту і Летичівського повіту³⁴.

До територіальних змін виникнення порядкових комісій не призвело. Значення комісій полягало в тому, що своєю різноманітною діяльністю вони розхитували, підірвали існуючу адміністративно-територіальну систему. Але ця діяльність тривала недовго — до перемоги в другій половині 1792 р. Торговицької конфедерації над силами, які проводили через чотирирічний сейм державно-політичні реформи. На жаль, не вдалося виявити будь-яких відомостей, які свідчили б про те, чим конкретно займалися комісії Подільського воєводства³⁵.

³² *Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca 1681): Defteri Mufassal-i Kamanice* (у друці). Р. 398-409.

³³ *Крижун М. Адміністративно-територіальний устрій... С. 26-27, 43; Kołodziejczyk D. 1) Podole pod panowaniem tureckim... S. 100; 2) The Ottoman Survey Register...; Stolicki J. Egzulanci podolscy (1672-1699): Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Kraków, 1994. S. 72-75.*

³⁴ *Volumina legum. Kraków, 1889. T. 9. S. 146-147.* Див. також: *Список актовых книг... С. 205-206.*

³⁵ *Діяльність порядкових цивільно-військових комісій на польських землях непогано, починаючи від Т. Корзона (Korzon T. Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790-1792 // Ateneum. Warszawa, 1882. T. 1. S. 427-455),*

Наступним документом того ж сейму, який стосується нашої теми, є прийнята 3 травня 1791 р. конституція Речі Посполитої: вона проголошувала скасування гродських і земських судів, а взамін — створення, так само шляхетських, так званих зем'янських судів, кожен з яких у повітовому аспекті мав замінити разом узяті гродський і земський суди³⁶. Внаслідок цього Подільське воеводство перетворювалося у зем'янськосудові повіти — Кам'янецький і Летичівський. Як відомо, торговичани, перемігши реформаторів, що задавали тон на чотирирічному сеймі, скасували конституцію 3 травня; ця ж доля спіткала й її пункт про зем'янські суди. На жаль, про діяльність останніх у Подільському воеводстві, з огляду на стан джерел, нічого невідомо.

2 листопада 1791 р. сейм прийняв ухвалу: „Розкладка воеводств, земель і повітів“³⁷. Зберігаючи давній поділ Речі Посполитої на воеводства, землі та повіти взагалі, ця конституція оголосила про утворення на базі кожного зем'янськосудового повіту (коли він, як можна здогадуватись, бо в конституції про це не сказано, не був надто малий) кількох повітів — з метою, очевидно, облегшити урядування на їхніх територіях.

„Розкладка“ поділила Кам'янецький повіт на Кам'янецьку землю й Червоногородський повіт, а Летичівський повіт — на повіти Летичівський і Рівський³⁸. Територіальну структуру нових повітів цей документ визначив за назвами католицьких приходів, які належали до її складу (назви подано за центрами приходів — містечками). Відштовхуючись від цієї інформациї, вдалось ось яким чином порівняно точно встановити простір, виділений „Розкладкою“ для Кам'янецької землі та Червоногородського повіту, і кордон між ними. В реєстрі сплати у 1789 р. поголового податку єврейським населенням „старої“ Кам'янецької землі наводиться докладний перелік поселень у католицьких приходох³⁹, причому кількості і назви останніх тут ті ж, що й у „Розкладці“ стосовно Кам'янецької землі та Червоногородського повіту. З іншого боку, в тарифі офіри десятого гроша, складений 1792 р. з приводу сплати цього податку з Кам'янецької землі в її старому територіальному значенні, також натрапляємо на списки поселень у католицьких приходох⁴⁰; вони ідентичні тим спискам поселень, що вказані в реєстрі єврейського поголового податку 1789 р., з однією, однак, різницею: якщо реєстр подає назви поселень усіх трьох форм феодальної влас-

розроблена в польській історіографії. Натомість дотепер нікто, окрім Т. Корзона, не зачепив питання про те, що ці комісії робили в українських воеводствах Речі Посполитої.

³⁶ Volumina legum. T. 9. S. 224.

³⁷ Ibid. S. 329.

³⁸ Назву „Червоногородський повіт“ у „Розкладці“ має територія, яка нічого спільного не мала з приєднаним 1772 р. до Австрії однойменним повітом. Цю назву 1791 р. було дано в пам'ять про втрачене Річчю Посполитою міжріччя Стрипи та Збруча; вона мала символізувати тимчасовість цієї втрати. Назва ж „Рівський повіт“ 1791 р. виникла, напевно, як вияв спогаду про Рівський повіт, котрий існував XV ст. і територія якого в XVI ст. звичайно йменувалася Барським повітом (Крикун М. Г. Повітовий устрій... С. 159, 162, 167-168).

³⁹ АЮЗР. Ч. V. Т. 2. С. 625-646.

⁴⁰ AGAD. Metryka Koronna, dział XVIII, №10, s.247-265.

ності — державної, приватношляхетської та церковної, то тарифа 1792 р. — лише назви, які стосуються приватношляхетських маєтків; але варте уваги те, що і в реєстрі, і в тарифі списки приватношляхетських поселень по кожному приходу практично однакові. Сказане, отже, дає підстави достатньо впевнено стверджувати, що й католицькі приходи, і їхня поселенська структура у 1789-1792 рр. залишалися, по суті, незмінними. Таким чином, базуючись на списку приходів, наведеному „Розкладкою“, і переліку назв поселень у них, поданому реєстром 1789 р., можна встановити і територію Кам'янецької землі та Червоногородського повіту, і кордон, що розділяв їх.

Переведення на історичну карту України А. Яблонівського⁴¹ інформації „Розкладки“ 1791 р. та реєстру 1789 р. свідчить про те, що кордон Кам'янецької землі з Червоногородським повітом проходив так: на заході, в напрямі з півдня на північ, по суходолу від гирла Збруча на захід і в цілому паралельно щодо нього на порівняно невеликій відстані в міжріччі Жванця та Смотрича, згодом по суходолу ж на схід від місця, що на захід від м. Купина, звивистою лінією до місця, що між м. Фрамполем і м. Солобківцями, а звідси, знову ж суходолом, на північний схід, торкаючись на північ від м. Сутківців кам'янецько-летичівського кордону 1612 р.

Визначивши кордон між Кам'янецькою землею та Червоногородським повітом, можемо окреслити зайняті ними простори. Червоногородський повіт охоплював південну частину широкої смуги, що йде на схід від Збруча, і всю північну, меншу частину „старої“ Кам'янецької землі (в її кордонах від 1772 р.), а, з урахуванням вказаної призьбруцької смуги, — приблизно її половину. Слід відзначити, що за „Розкладкою“ до Червоногородського повіту належало і м. Шаравка з навколишньою територією, яка до листопада 1791 р. входила в Летичівський повіт. Всю решту колишньої Кам'янецької землі „Розкладка“ відвела „новій“ Кам'янецькій землі.

Кордон між Летичівським і Рівським повітами може бути проведений тільки за списком католицьких приходів, котрий міститься в „Розкладці“, отже, не настільки точно, як червоногородсько-кам'янецький кордон. Він ішов у напрямі з заходу на схід так: від „старого“, з 1612 р., кам'янецько-летичівського кордону, тобто від Ушиці в її точці, що на південний схід від м. Сутківців, звивистою лінією до місця, яке посередині між м. Деражною і м. Віньківцями, а звідси загалом прямо на північ від р. Рова і паралельно їй до стикання з подільсько-брацлавським кордоном. „Новий“ Летичівський повіт займав північну, а Рівський — південну половину „старого“ Летичівського повіту.

Та ж „Розкладка“ встановила, що шляхетські сеймики мають скликатися в кожному повіті в таких містечках (до того сеймики відбувалися лише в Кам'янці-Подільському): Дунаївцях (Кам'янецька земля), Городку (Червоногородський повіт), Летичеві (Летичівський повіт), Барі (Рівський повіт). Напевно, надання цим містечкам ролі сеймикових центрів автома-

⁴¹ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej. Opracował i wydał A. Jabłonowski. Warszawa; Wiedeń, 1899-1904.

тично означало й надання їм значення адміністративних повітових центрів.

Чотири пойменованих „Розкладкою“ подільських повітів існували реально, що видно хоч би з того, що вони фігурують у трьох документах, ухвалених сеймом у січні-березні 1792 р.: у хронологічно першому з них ідеться про те, що найближчі за часом в Подільському воеводстві сеймики мають відбутися в Дунаївцях — для Кам'янецької землі та Червоногородського повіту, в Летичеві — для Летичівського й Рівського повітів⁴², у другому — про те, що ці сеймики відбулись⁴³, у третьому — про те, що потрібно провести сеймики в тих же двох містечках для тих же пар повітів⁴⁴. Існування цих повітів засвідчують шляхетські судові книги 1792 р. Збереглися відомості про такі книги, які містили документацію спільно по Кам'янецькій землі та Червоногородському повіту⁴⁵. Відомо також про книги, що були плодом діяльності порядкової цивільно-військової комісії Летичівського повіту за 1792 р. і включали в себе також документацію Рівського повіту⁴⁶. Очевидно, продовжували діяти кам'янецький і летичівський зем'янський суди, а у двох новостворених повітах їх не було.

Виникає питання: чому у згаданій вище тарифі офіри десятого гроша від 1792 р. як адміністративно-територіальна одиниця обкладання цим податком вказана Кам'янецька земля в її старих, „дорозкладочних“ кордонах? На жаль, тарифа місяцем не датована. Її, напевно, було складено після березня 1792 р. — вслід за здобутою в тому ж році перемогою торговичан над реформаторами, одним із результатів якої було повернення Подільському воеводству „дорозкладочного“ повітового поділу.

З кінця XVI ст. і до чотирирічного сейму Подільське воеводство поділялось на Кам'янецький і Летичівський гродськосудові повіти, розмежовані 1612 р., причому в XVII-XVIII ст. до складу Кам'янецького повіту, який у XVIII ст. називали й однойменною „землею“, належав несудовий Червоногородський повіт, територія якого 1772 р. відійшла до Австрійської монархії. До 1767 р. воеводство являло собою один (Кам'янецький) земськосудовий повіт, відтоді до чотирирічного сейму воно включало в себе такого ж типу Кам'янецький і Летичівський повіти, територіально ідентичні гродськосудовим повітам з такими ж назвами. Згідно з прийнятою чотирирічним сеймом 3 травня 1791 р. конституцією, у зв'язку із заміною гродських і земських судів зем'янськими, воеводство почало складатись із зем'янськосудових Кам'янецького та Летичівського повітів. У відповідності з конституцією того ж сейму від 2 листопада 1791 р. Кам'янецький повіт (у його кордонах від 1772 р.) був поділений на Кам'янецьку землю та Червоногородський повіт, а Летичівський повіт — на Летичівський і Рівський повіти. Зем'янські суди лишались ті самі — кам'янецький і летичівський; у Червоногородському і Рівському повітах їх створено не було. Торговицька конфедерація, перемігши у другій половині 1792 р., скасувала, серед багатьох

⁴² Volumina legum. T. 9. S. 396.

⁴³ Ibid. S. 406.

⁴⁴ Ibid. S. 407.

⁴⁵ Список актовых книг... С. 132, 134.

⁴⁶ Там само. С. 206.

інших, й адміністративно-територіальні нововведення, запроваджені реформами чотирирічного сейму, і повернула дореформені порядки. Останні, однак, у Подільському воєводстві відродились ненадовго: 1793 р. воно перестало існувати внаслідок приєднання його території до Російської імперії за другим поділом Речі Посполитої.

Під час панування Османської імперії на території Подільського воєводства остання офіційно йменувалась Кам'янецьким ейялетом. За відомостями початку 1680-х років ейялет адміністративно складався з чотирьох санджаків, а ці сукупно — з 19 нахій.